

ВСТУП

Поняття трансформації суспільства і культури особливо актуальне для сучасної науки в ситуації глобальних змін, що їх переживають Україна та Європа. Це засвідчує значимість проблеми. Натомість зміни в суспільно-політичному й культурному житті українських регіонів, зокрема Галичини, впродовж кінця XVIII – початку XX ст. і надалі залишаються маловивченими. Це стосується і проблеми впливу культурної пам'яті, книжної культури на еволюцію категорій ментальності, колективної свідомості українців Галичини зазначеного періоду, і зміни уявлень про край, і проблеми адміністративно-політичних змін, і питання соціальних трансформацій, спровокованих історичними процесами всередині та ззовні краю.

Соціальні трансформації ставали ментальними, і навпаки, ментальні трансформації приводили до соціально-політичних змін. Різні сфери політичного та суспільного життя були взаємопов'язаними, зокрема тоді, коли йшлося про виклики часу, які потребували модернізації чи трансформації. Зміни політичних і соціальних еліт спричинили зміни інтелектуальних еліт, способу їхнього мислення, мовних практик, ідей, і навпаки, інтелектуали підштовхували до змін в інших середовищах. Певний час (орієнтовано до перших десятиліть XIX ст.) в українському, польському та єврейському середовищах, імовірно, існував певний паралелізм старої (успадкованої від Речі Посполитої) і нової («австрійської») парадигм суспільного й політичного життя, хоча австрійська доба стала для регіону часом майже революційних змін. Проте на початках усе ще циркулювали і функціювали як культурні зразки, наприклад, давні книги та візуальні носії інформації (зображення), орієнтовані на польську, руську (українську) і єврейську мови та літератури XVIII ст. Вони відображали «традиційну» культуру, як її розуміли на той час, зокрема поствізантійську руську, що вже

стала унійною, і польську, у якій ще відображався міф «золотої шляхетської демократії» й держави «перед розборами». Поряд із ними з'явилися нові німецькомовні видання та візуальні знаки австрійської культури, які відповідали австрійським уявленням про бюрократичні механізми функціонування держави та регіону, розвивали пієтет до імператорського двору, «просвітительські» та «бідермейрівські» ідеї і сюжети в літературі й культурі, появу (німецької, руської та польської) преси як важливого чинника соціальних змін. Вони слугували знаками й чинниками трансформації та модернізації соціуму. Водночас проходила активна германізація і полонізація культурного, а головне політичного простору, зокрема простору міст. Згодом ситуація знову змінилася. Процеси національно-політичної диференціації та ідентифікації 1830–1840-х років, наприклад, у руському (українському) середовищі поява альманаху «Русалка Дністрова» та кола письменників «Руської трійці», активна діяльність львівського й перемишльського осередків книжної культури, зокрема зосереджених довкола єпископа Івана Снігурського, стали маніфестувати зміну цієї парадигми: деполонізацію руської книжної культури та культурної пам'яті, появу руської мови в публічному дискурсі й виданнях.

Період «Весни народів» (1848) став одним зі знакових епізодів суспільних трансформацій, підштовхнувши до дискусій над функціонуванням, насамперед руської та польської спільнот як політичних націй – чітко відокремлених, самостійних і конкурентних проєктів. Це дало поштовх до змін суспільно-політичної, національної, мовно-культурної свідомості русинів-українців, розвитку їхньої літератури та культури як відповіді-противиаги польській культурі й красному письменству. Водночас історичні процеси середини і другої половини XIX – початку XX ст. означали суспільно-політичну та мовно-літературну диференціацію руського руху зсередини (появу українофілів, русофілів, полонофілів), а також поділ руського, польського, частково єврейського рухів на аристократів і демократів, консерваторів і лібералів, а також радикалів. Це спричинило поділ на традицію і модерн, що виразився в кон-

флікті ідей та поколінь кінця XIX–XX ст. (звідси «традиціоналісти» та модерністи в сецесійній культурі галицького *fin de siècle*). Усі діячі й середовища суспільно-політичного та книжно-літературну руху Галичини так чи так відчували тиск еволюційних змін. Тому, наприклад, галицька політична й книжна культура та історична пам'ять, соціальна й політична структура навіть упродовж 1890-х та 1910-х років помітно відрізнялися. Хоча адміністративний, політичний та культурний розвиток регіону впродовж усього «австрійського» періоду від кінця XVIII – початку XX ст. був часом більш чи менш помітних модернізаційних трансформацій, які мали свої переваги та недоліки. Тож актуальним залишається і питання витоків, механізмів, причин, що підштовхнули до змін структури суспільства, світських та релігійних спільнот, ментальності національних спільнот Галичини, іншими словами, питання зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку регіону.

Поразка революції 1848–1849 рр., згортання конституційних реформ і надання австрійською владою переваги у Східній Галичині полякам на противагу українцям спричинили у руському (українському) середовищі зневіру в підтримці з боку австрійської влади. Хоча ці процеси привели до низки суспільно-політичних орієнтацій, як-от: полонофільство, австрофільство, русофільство й українофільство. Однак перевага, надана урядом польській спільноті, спричинила домінування польських політичних еліт у краї та послабила австрофільські настрої серед місцевих українців. У другій половині XIX ст. права галицьких українців у Австро-Угорщині намагалися захищати дві суспільно-політичні течії: українофіли та русофіли. Взаємини діячів цих двох політичних таборів пройшли шлях від пошуків взаєморозуміння й компромісів до відкритого протистояння. Причиною їхнього конфлікту стали різні ідеологічні орієнтири та протилежні погляди на формування української нації. Українофіли визнавали за своїм народом право на самостійне культурно-політичне існування, русофіли ж відмовляли йому в цьому. Відповідно, колись спільні для всього руського руху культурно-просвітні товариства (Ставропігійський

інститут, «Галицько-руська матиця», «Народний дім»), а також частина нових організацій (Товариство ім. М. Качковського) опинилися під впливом русофілів і слугували для виконання їхніх партійних завдань. Натомість українофіли заснували товариство «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) та низку інших впливових організацій, і в такий спосіб перебрали ініціативу від русофілів та почали контролювати ситуацію в руському середовищі, зробивши його культурно й політично русько-українським.

Змінювалися також політичні ідеї та концепції, якими керувалося тогочасне українське суспільство на різних етапах свого розвитку. Так, наприкінці XIX ст. українське національно-культурне відродження в контексті формування модерної нації досягнуло того етапу, який називаємо політичним, і це загалом відповідало загальним тенденціям «малих» націй Центрально-Східної Європи. У цей час українські політичні партії Галичини залучали до своєї діяльності якомога ширші верстви суспільства й почали висувати вимоги щодо політичного самоврядування, проголошення автономії, а то й цілковитого політичного самовизначення та становлення власної суверенної держави. Тут важливо простежити вплив виборчих реформ, розвиток ідеї представництва, вплив соціалізму та націоналізму, що кардинально вплинули на природу і структуру влади наприкінці XIX – на початку XX ст. Нову політичну реальність в українському соціумі краю засвідчили явища, як-от сільськогосподарські страйки і трудова міграція, що стали одним з елементів «тиску на владу». У цей період з'являються нові типи політиків, що говорять від імені «народу», аристократам дедалі частіше кидають виклик учителі, адвокати, селяни. Представники старого типу політиків змушені адаптуватися до нових умов, перейняти правила гри опонентів, адже змінилося і саме значення понять «народ», «нація». Ці зміни були притаманні всім національним групам Галичини початку XX ст.: полякам, українцям, євреям. Вивчення та аналіз закономірностей і механізмів перетікання влади допоможе краще зрозуміти логіку причинно-наслідкових зв'язків,

які в підсумку привели до формування цілком модерних національних проєктів.

Значущим чинником трансформацій стали зміни в релігійному житті, релігійній ідентифікації. В українському середовищі їх пов'язували з Греко-Католицькою Церквою (ГКЦ), яка втілювала й ідеали консерватизму та традиції, і прагнення до змін, модернізації суспільства, його здатності відповідати на виклики часу. Тому ГКЦ займала активну суспільну позицію, спрямовану на захист своєї фундаментальної ролі в житті суспільства, доведення помилковості соціалістичних і ліберальних віянь. Водночас виступала за забезпечення, у співпраці з державою, справедливих і гармонійних умов життя суспільства, яке індустріалізувалося й змінювалося. Декларацією соціальної доктрини Католицької Церкви в нових умовах стала енцикліка папи Лева XIII «*Rerum novarum*» (1891). На порядку денному життя ГКЦ стало визначення свого місця в політичному житті суспільства та ставлення до різних політичних рухів, активне залучення до вирішення соціальних питань і пропаганда їхньої християнської опції, активізація духовно-душпастирської та харитативної діяльності.

У цьому контексті важливо зрозуміти й розкрити роль молоді, яка, з огляду на свої специфічні психологічні й соціальні риси, стала однією з найдієвіших соціальних груп у суспільних перетвореннях. Відкрита для сприйняття нових знань, умінь і навичок, думок, активна, цілеспрямована, мобільніша за інші соціальні групи, сповнена бажання змінити світ на краще, схильна до радикалізму, вона усвідомлювала необхідність суспільно-політичних трансформацій для кращого майбутнього свого народу і докладала всіх зусиль для втілення цих змін на практиці. Величезний модернізаційний потенціал молоді у другій половині XIX – на початку XX ст., її прагнення влитися у громадсько-політичне й культурне життя наштовхнувся на значні соціальні обмеження в Галичині, особливо в матеріальному плані. Це можна пояснити прагненнями місцевої адміністрації сформуванню особистість аполітичну, позбавлену чіткої національної ідентифікації, лояльну до влади й цілком толерантну до Габсбурзької

династії. Осередками політичних і культурних трансформацій у молодіжних середовищах стали середні й вищі школи. Хоча, якщо в останніх контроль за молоддю був не таким тотальним (принаймні за позааудиторним життям студентів), то вихованці гімназій та реальних шкіл цілковито перебували під прискіпливим контролем вчителів і керівництва навчальних закладів, батьків чи опікунів. Учням середніх шкіл було заборонено брати участь у публічних зібраннях, користуватися книжками і періодикою з публічних бібліотек, читати й розповсюджувати будь-яку літературу та листи, спрямовані проти держави і релігії. Та тотальний контроль й обмеження з боку влади не були перешкодою для активізації молоді, зростання в неї інтересу до нового, прагнення до пізнання й самоідентифікації. Навпаки, молодь першою серед інших соціальних груп, сприймала нові ідеї, віяння, моду, активно ретранслявала їх на інші суспільні прошарки.

Вивчення цих питань важливе не лише для україністики, а й для розвитку історичної пам'яті та свідомості сучасних українців, їхньої суспільно-політичної активності, релігійного та культурного життя. Зрештою, прямо чи опосередковано воно дає змогу по-новому подивитися на життя інших національних груп краю, зокрема поляків та євреїв, порівняти їхню суспільну відповідь на трансформаційні виклики з українською.

Питання трансформаційних змін у новітній історії Галичини, її суспільства, культури та суспільно-політичної думки наразі опрацьовано лише фрагментарно і не було предметом спеціального окремого наукового дослідження. Наприклад, проблема розвитку й трансформації книжної культури та культурної пам'яті Галичини досліджуваного періоду, її репертуару й ідей лише частково висвітлена в сучасних книгознавчих публікаціях, що демонстрували розвиток книжної культури України кінця XVIII – початку XX ст. Спроби вирішення цієї проблеми розпочато ще в публікаціях XIX – початку XX ст., зокрема в галицькій бібліографії Івана Левицького, видання якої своїми назвами частково відображали політичні, орфографічні та культурні зміни українського суспільства («Галицько-руська бібліографія 1772–1800», «Українська бібліографія Ав-

стро- Угорщини» (Львів, 1909–1911)). Частково цю ж проблему відобразив каталог стародруків Якіма Запасака і Ярослава Ісаєвича та книгознавчі праці останнього, де простежено історію українського книгодрукування і у XVIII ст. – на початку ХХ ст.¹ Її дослідження продовжувалося і в студіях, що стосувалися розвитку локальних центрів книжної культури української та інших культур². Частина питань, пов'язаних із трансформацією книжної культури, висвітлено в публікаціях з історії української літератури, зокрема у фундаментальній праці Івана Франка, де австрійська галицька частина була дуже вагомою³, а також у сучасних публікаціях: від праць про «Руську трійцю»⁴ до робіт про модернізм початку ХХ ст.⁵ і культурну пам'ять регіону⁶. Однак комплексно й детально розвиток книжної культури в контексті трансформацій культурної пам'яті та суспільно-культурного життя Галичини XVIII – початку ХХ ст. ще не вивчено.

Така ж ситуація з питанням модернізації суспільних інституцій. Зокрема, проблема появи й еволюції Ставропігійського інституту у Львові як модерної інституції розглянуто лише в монографії Олександрі Киричук та Ірини Орлевич⁷.

¹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1984. Кн. 2. Ч. 1; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

² Лірвак з-над Сяну: перемиські друки середини ХІХ століття / упоряд. В. Пилипович. Перемишль, 2001; Siciak A. Druki przemyskie. 1754–1939. Przemyśl, 2002.

³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910.

⁴ «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ, 1987.

⁵ Матусяк А. В колі української сецесії. Вибрані проблеми творчої поетики письменників «Молодої Музи». Львів, 2016.

⁶ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015.

⁷ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018.

Те ж стосується соціальної та політичної складової соціальних трансформацій, зокрема молоді як чинника цивілізаційних змін. Донедавна в історичних наративах значення цієї соціальної групи у громадсько-політичному, культурному житті краю, просвітницькому русі, у процесі національної самоідентифікації українців, поляків та євреїв, у створенні перших політичних партій значно применшували або взагалі ігнорували. Є лише поодинокі дослідження, присвячені різним аспектам молодіжного життя у краї. Серед них варто назвати праці українських учених: Р. Ковалюка, І. Андрухів⁸, В. Лотоцького, С. Церковник, Р. Кузьміна, Т. Плазової, Н. Мисак, Н. Сидорчук, І. Мицишин. В останні роки зростає інтерес до молодіжної проблематики і серед зарубіжних, зокрема польських, науковців, як-от П. Зіммерманн та К. Редзінські. Проте до сьогодні так і немає комплексного дослідження, присвяченого всебічному висвітленню участі молоді в суспільно-політичному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Саме питанню трансформації в різних сферах культури та суспільного життя і присвячено розділи цієї монографії. Її автори досліджують трансформацію суспільних уявлень про Галичину та її книжкову культуру впродовж 1772–1918 рр. (Роман Голик); зародження, організаційну й ідейну трансформацію русофільства у XIX – на початку XX ст. (Олександра Киричук, Ірина Орлевич); активізацію українського народовського руху в Галичині останньої третини XIX ст. під впливом контактів із наддніпрянськими діячами (Ігор Райківський); зміни в уявленнях про Галичину серед наддніпрянських інтелектуалів XIX – початку XX ст. і формування українських політичних партій у Галичині як відображення трансформаційних процесів (Павло Артимішин); відповідь ГКЦ у Галичині на суспільно-політичні трансформаційні виклики й модернізацію соціуму другої половини XIX – початку XX ст. (Наталія Колб); трансформацію й активізацію суспільно-політичного та культурного молодіжного

⁸ Наприклад див.: Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. Івано-Франківськ, 1995.

ВСТУП

життя краю у другій половині XIX – на початку XX ст. (Наталія Мисак); роль молодіжних парамілітарних товариств Галичини у трансформації українського мілітарного руху періоду Великої війни 1914–1918 рр. (Ярослав Кондрач); еволюцію просвітницьких ідей серед галицьких українців від зламу 1830–1840-х до початку 1870-х років (Олександр Седляр).

Сподіваємося, що монографія дасть системніше уявлення про український галицький соціум кінця XVIII – початку XIX ст. у контексті тих глибинних викликів та трансформацій, серед яких йому довелося жити, і в такий спосіб допоможе глибше зрозуміти історичну долю й сьогодення Західної України та її мешканців.

*Роман Голик
Ірина Орлевич*